

О. М. ВОЛКОВА

СУТНІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ КАТЕГОРІЇ «СОЦІАЛЬНІ ПРАВА ОСОБИ»

Исследуется содержание таких категорий, как «человек», «гражданин» и «личность» с целью акцентирования внимания на целесообразности и важности для реализации права употребления термина «личность» наряду с понятием «социальные права». Доказывается, что категория «личность» является синтезом биологического, социального и юридического и наиболее полно раскрывает черты индивида, необходимые для реализации его социальных прав.

Maintenance of such categories is investigated as «man», «citizen» and «personality» with the purpose of accenting of attention on expedience and importance for realization of right for the use of term «personality» along with a concept «social rights». Category «personality» it is a synthesis biological, social and legal and most full exposes the lines of individual, necessary for realization of his social rights.

Загальна Декларація прав людини, Європейська Конвенція про права людини, Європейська Соціальна Хартія, Міжнародний Пакт про економічні, соціальні та культурні права, а також, Конституція України визначили досить широкий перелік соціальних прав, чим створили своєрідні стандарти в галузі прав людини. Втім у правотворчій та правозастосовчій діяльності продовжують існувати застарілі, стереотипні підходи до розуміння сутності та природи соціальних прав. Тому настанови вищезазначених актів потребують розкриття змісту та їх реалізації на рівні конкретних теоретичних конструкцій.

Сьогодні є всі підстави говорити про тенденцію до зменшення ролі держави в житті індивіда та перенесення відповідальності за його власний добробут на плечі самого ж індивіда. Отже, існує потреба у пошуку реальних шляхів вирішення такої проблеми. Тому актуальність статті полягає у дослідженні природи соціальних прав та спробі її розкриття через правову категорію «особа». Методологічною основою цієї статті є праці О.В. Батанова, А.У. Бейсенової, А.В. Васил'єва, Ю.С. Гамбарова, А.Н. Головистикової, Д.Д. Гримма, Ю.А. Дмитрієва, С.П. Добрянського, В.А. Іваненко, І.О. Іерусалімова, І.О. Іерусалімової, Л.О. Макаренко, М.І. Матузова, Р.Т. Мухаєва, О.В. Орлової, Р.О. Стефанчука, О.М. Чашина та ін.

Питання соціальних прав досліджувалися сучасною наукою, проте для цього виду прав характерні певні особливості, що вирізняють їх серед інших категорій

прав. Зокрема, відсутня єдність підходів щодо визначення поняття носія, суб'єкта соціальних прав. Як у науковій літературі, так і в нормативно-правових актах категорії «права людини», «права громадянина», «права особи» дуже часто використовуються в одному значенні, хоча несуть різне змістове навантаження. Для категорії прав надзвичайно важливо зрозуміти, у чому полягають зазначені відмінності.

Насамперед доречно звернутися до змісту вищезазначених понять. У загальному сенсі під поняттям «особи» розуміють людину як окрему істоту¹, одиницю обліку людей, члена суспільства, носія певних індивідуальних особливостей, рис, індивідуальних ознак² тощо. З етимологічної точки зору, поняття «людина» і «особа» є синонімами, хоча під поняттям «людина» розуміють біопсихосоціальну істоту в єдності її загальних та індивідуальних рис³, особу як втілення моральних та інтелектуальних властивостей індивіда⁴.

Слід почати з поняття «людина», під яким розуміють представника роду людського⁵. Так, у міжнародно-правових актах, зокрема, Загальній Декларації прав людини, Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права носієм прав є людина саме як біологічна істота. В них визначена мінімальна кількість прав, якими повинна володіти будь-яка людина незалежно від того, де вона народилася⁶.

Характеризуючи поняття «громадянин», слід зазначити, що під ним розуміють члена громади або особу, що належить до постійного населення певної держави і має відповідні права та обов'язки⁷. Це поняття розкриває зв'язок з певним місцем народження, країною проживання. Воно характеризує людину з юридичної сторони, як таку, що має сталий правовий зв'язок з конкретною державою, що виражається в сукупності їх взаємних прав та обов'язків⁸. Таким чином, до прав людини, зазначених вище, додаються права та обов'язки, що пов'язують людину з певною державою (право обирати та бути обраним, обов'язок служити в армії тощо). Отже, ці поняття можна розглядати у вузькому чи широкому розумінні. З одного боку, права людини ширше прав громадянина, оскільки права громадянина виражають політико-правовий зв'язок з конкретною державою, владою, законом, тобто ці права є незалежними від національності, території тощо. З іншого боку, права людини вужчі, ніж права громадянина. У своїй країні громадянин може володіти такими правами, які держава не гарантує тим, хто не є її громадянином⁹.

Хотілося б акцентувати увагу на тому що, на думку деяких вчених, права людини впливають з природного права, а права громадянина – з позитивного. Проте і перші, й другі мають невід'ємний характер¹⁰. При характеристиці соціальних прав у цьому аспекті ситуація ускладнюється, адже вони мають особливу природу. В сучасному праві взагалі відсутня загальноприйнята концепція, яка б пояснювала природу соціальних прав. Реалізувати соціальні права в повному обсязі значно тяжче, ніж політичні чи громадянські права, адже для цього потрібна високорозвинена економіка та значні ресурси. Для реалізації цих прав потрібна цілеспрямована організаційна, координуюча та інша діяльність щодо їх забезпечення¹¹.

На думку С.П. Добрянського, неприпустиме застосування терміна «особистість» для позначення суб'єкта прав людини, оскільки у класифікаційній схемі прав людини цьому визначенню відповідає категорія «особистих» прав, а також що використання терміна «особистість» для позначення носія прав людини призводить до необгрунтованого звуження кола суб'єктів – носіїв цих прав. І лише

поняття, що охоплюється терміном «людина», забезпечує діалектичне поєднання біологічних та соціальних ознак, які притаманні природі людини¹².

Водночас О.М. Чашиним відносно носія прав розглядається лише поняття «особа». Так, державу він вважає сукупністю осіб. Розрізняється держава у широкому розумінні, що являє собою все населення, тобто все суспільство. У вузькому розумінні це сукупність осіб, що знаходяться на державній службі, працюють на державних підприємствах і установах¹³.

Р.Т. Мухаєв взагалі не виділяє окреме поняття «особа». Людина, на його думку, є родовим створінням, взяте в єдності біологічних, соціальних, раціональних якостей, має домагання на набір засадничих потреб у харчуванні, одязі, житлі, безпеці, вільному існуванні, духовному розвитку, обумовлених людською природою та незалежних від расової, національної, релігійної, політико-територіальної приналежності. Поняття «громадянин» пов'язується з приналежністю до держави¹⁴. Отже, якщо держава визнає та зобов'язується виконувати вимоги світового співтовариства у сфері прав людини, то можна говорити, що громадяни цієї держави володіють всім комплексом загальноновизнаних прав людини і правами громадянина. Тобто, на думку автора, вищезазначені поняття не співпадають. Застосування того чи іншого терміна залежить від інтересу, з яким індивід вступає у відносини: державний інтерес – громадянин, суспільний – людина.

Не можна не погодитися з О. В. Орловою в тому, що в основі цивілізованого суспільства лежить особа в усіх її проявах, зокрема в трьох іпостасях: біологічній, соціальній та юридичній. Це інтегральне поняття, що включає характеристику особи як конкретного індивіда з усією сукупністю її біосоціальних властивостей та відносин, що утворилися в процесі її взаємодії з іншими індивідами¹⁵. Тобто автор розглядає особу як синтез біологічного, соціального та юридичного. До речі, ряд авторів виділяє лише «права людини» як біологічну й соціальну категорію та «права громадянина» як категорію юридичну. Поняття ж «особа» пов'язують із правовим статусом як юридичне закріплення становища суб'єкта в суспільстві¹⁶.

Дослідник римського права Д. Д. Грімм зазначає, що особа в юридичному розумінні є тим, хто може мати права, може бути суб'єктом права¹⁷. Продовжуючи цю думку, Ю. С. Гамбаров стверджував, що «людську особистість, її якості володіти відомими правами та нести відомі обов'язки, іменують зазвичай особою ... і положення, що вказує на людську особистість як на єдиного суб'єкта права, є одним із найбільш загальних положень права...»¹⁸. У цьому випадку на перший план виходить саме юридична складова поняття «особа.»

У правотворчій та правозастосовчій діяльності цей термін активно використовується для позначення відповідного суб'єкта права. Хоча часто при використанні цього терміна не дотримуються загальних засад єдності та одноманітності його застосування¹⁹. Так, коли вести мову про конституційно-правове використання цього терміна, то тут домінує розуміння особи як людини або громадянина²⁰.

На думку деяких науковців, поняття «особа» є невизначеним, це лише вираз, що ввійшов у вжиток і використовується в різних випадках та значеннях, причому, як правило, з якимось прикметником (фізична особа, юридична особа, приватна особа і т. ін.). Тому неправильно було б співвідносити термін «особа» із категоріями «особистість», «людина», «громадянин», «суб'єкт», оскільки останні загальноприйняті поняття цілком достатньо, щоб відобразити наявні відмінності у правах їх носіїв²¹.

Не можна не погодитися із Р. О. Стефанчук у тому, що правове значення терміна «особа», який внаслідок відповідних традицій терміновживання вкоренився в сучасній правовій лінгвістиці, означає носія конкретних юридичних прав та обов'язків, що є учасником відповідних правових відносин²².

З філософської точки зору, особа являє собою зміст, центр та єдність актів, спрямованих на інші особи. Людський індивід, представник своїх думок, поглядів, суджень, як істота з претензіями і правами, настроями і оцінками, постає поєднаним з такими ж людськими індивідами та пізнає їх волю, прагнення, судження, зустрічається з їх поглядами, думками, займає певну позицію щодо їх претензій, настроїв та цінностей²³.

У соціології особа розглядається як: 1) сукупність (система) соціально вагомих якостей, характеристик індивіда як члена того чи іншого суспільства чи спільноти, як результат суспільного розвитку; 2) цілісність вроджених та набутих психічних властивостей, що характеризує індивіда та робить його унікальним; 3) багатовимірна та багаторівнева система психологічних характеристик, що забезпечують індивідуальну своєрідність поведінки людини²⁴.

У цьому сенсі слушно видається думка, що людина, індивід як ціле, включаючи форми поведінки, може бути об'єктом оцінки тільки в історичному контексті існуючої в суспільстві культури. Автор розглядає людське суспільство не як просту сукупність індивідів, а як єдиний соціальний організм, де цінність являє і кожний індивід, і характер взаємних зв'язків, залежностей тощо. На його думку, властивості «особи» не закладаються природно, вони виробляються в історичному розвитку. Тому поняття «особа» постає в центрі уваги правознавця тоді, коли йдеться про персоніфіковані права та обов'язки громадянина, його права і свободи²⁵.

Хоча зміст порівнюваних категорій у багатьох аспектах співпадає, проте поняття «особа» містить більшу кількість вагомих для нашого дослідження рис. Тобто нас цікавить не внутрішній зміст поняття особи як біологічної істоти, організму, а його зовнішні характеристики як члена певної спільноти, носія певних юридичних прав та обов'язків, як продукту розвитку людського суспільства. Нас цікавить саме соціальна характеристика людини, яка визначається можливостями особистого засвоєння, збагачення та розвитку людиною соціального досвіду.

На відміну від понять «людина» і «громадянин», поняття «особа» характеризує людину із соціальної сторони, як таку, що усвідомлює себе, своє місце та роль в суспільстві²⁶. Виділяють три основні риси особи: а) соціальні характеристики цієї людини, зокрема: її економічне, політичне, національне, класове становище в суспільстві; б) рівень освіти, знань, життєвого та практичного досвіду, інтелекту; в) сімейний, клановий, релігійний стан²⁷, що є надзвичайно важливим для реалізації особою своїх прав. Адже рівень розвитку громадянського суспільства залежить від ступеня та якості влади людини над природою, суспільством і самою собою²⁸.

Саме особа в громадянському суспільстві може розглядатися як об'єкт та суб'єкт. У першому випадку індивід є предметом турботи суспільства та держави, в другому випадку він виступає творцем свого щастя в матеріальному й духовному розумінні, не відокремлюючи власний інтерес від інтересу суспільства. Незважаючи на те, що особі в громадянському суспільстві властивий високий рівень автономії щодо держави, вона також має властивість співпрацювати із подібними до себе²⁹.

У сучасному юридичному світі намітилася тенденція до зменшення тиску організаційних та юридично-технічних норм, і у багатьох нормативних актах дедалі чіткіше регулюється не тільки механізм «участі», а й механізм «самореалізації» громадянами своїх прав і свобод³⁰. У зв'язку з цим реалізація, наприклад, права на охорону здоров'я є не лише можливою, а й необхідною, тобто громадяни повинні дбайливо ставитися до свого здоров'я і здоров'я інших громадян. Таке значення має і право на освіту.

Отже, необхідність активного здійснення прав і свобод громадянами є однією з позитивних соціальних якостей. Довіра до правової держави, її органів управління, матеріальне та моральне стимулювання лежать в основі активності, ініціативи і самостійності громадян у різних сферах життя. Саме ці риси властиві особі, зокрема, потреба в самореалізації, що передбачає розкриття різних людських якостей, які співпадають з потребами громадянського суспільства³¹, можливість особистого засвоєння, збагачення, розвитку соціального досвіду, координація із собі подібними.

Безперечно, поняття особи є синтезом біологічного, соціального та юридичного. Юридична складова співпадає за змістом із поняттям «громадянин», що кваліфікує індивіда як члена певної держави, на якого поширюються права і обов'язки, визнані цією державою. Біологічна складова співпадає за змістом із поняттям «людини», є характеристикою індивіда як живої істоти, пов'язана з її природними потребами. Проте у нашому дослідженні на перший план виходить саме соціальна складова поняття. Адже лише особа здатна усвідомлювати право та свою відповідальність і саме особі властива самореалізація своїх прав на основі нагромадженого соціального досвіду.

1. *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка. – М., 1978. – Т. 2: И-О. – С. 570. 2. *Словник синонімів української мови*: В 2-х т. / А.А. Бурячок, Г.М. Гнатюк, С.І. Головашук. – Т. 2. – К., 2001. – С. 791. 3. *Словарь виталистской социологии* / Под ред. С.И. Григорьева. – М., 2006. – С. 202. 4. *Словник синонімів української мови*. – Т.2. – К., 2001. – С. 791. 5. *Головистикова А.Н., Дмитриев Ю.А.* Проблемы теории государства и права: Учебник. – М., 2005. – С. 649. 6. *Васильев А.В.* Теория государства и права: курс лекций. – М., 2006. – С. 176. 7. *Словник синонімів української мови*. – Т. 1. – С. 643. 8. *Головистикова А.Н., Дмитриев Ю.А.* Цит. робота. – С. 649. 9. Там само. – С. 650. 10. Там само. 11. *Иваненко В.А., Иваненко В.С.* Социальные права человека и социальные обязанности государства: международные и конституционные правовые аспекты. – СПб., 2003. – С. 40. 12. *Добрянський С.П.* Актуальні проблеми загальної теорії прав людини: Автореф. дис. ... к.ю.н. – Одеса, 2003. – С. 6-7. 13. *Чашин А.Н.* Теория государства и права: учебник. – М., 2008. – С. 565. 14. *Мухаев Р.Т.* Теория государства и права: Учебник. – М., 2005. – С. 310. 15. *Орлова О.В.* Гражданское общество и личность: политико – правовые аспекты. – М., 2005. – С. 36. 16. *Теория государства и права: Учебник* / Под ред. А.У. Бейсеновой. – Алматы, 2006. – С. 350. 17. *Гримм Д.Д.* Лекции по догме римского права / Под ред. В.А. Томсинова. – М., 2003. – С. 51. 18. *Гамбаров Ю.С.* Гражданское право. Общая часть / Под ред. В.А. Томсинова. – М., 2003. – С. 457. 19. *Проблеми філософії права*. – Том IV-V. – Київ – Чернівці, 2008. – С. 186. 20. *Батанов О.В., Макаренко Л.О.* Особа // *Юридична енциклопедія*: У 6-ти т. / Гол. ред. Ю.С. Шемшученко. – К., 2002. – Т. 4. – С. 351. 21. *Матузов Н.И.* Личность. Права. Демократия. Теор. проблемы субъективного права. – Саратов, 1972. – С. 52.

- 22.** *Проблеми філософії права.* – Том IV-V. – С. 186. **23.** *Философский энциклопедический словарь.* – М., 2003. – С. 244. **24.** *Словарь общественных наук / Подольская Е.А., Погорельый Д.Е., Лихвар В.Д.* – Ростов н/Д, 2006. – С. 203. **25.** *Гражданин, закон, публичная власть.* – М., 2005. – С. 28. **26.** *Головистикова А.Н., Дмитриев Ю.А.* Цит. работа. – С. 650. **27.** *Васильев А.В.* Теория государства и права: Курс лекций. – М., 2006. – С. 48. **28.** *Орлова О.В.* Цит. работа. – С. 38. **29.** Там само. – С. 54. **30.** *Адміністративно-правове забезпечення прав і свобод людини і громадянина: Навч. посіб. / І.О. Іерусалімова, І.О. Іерусалімов, П.П. Павлик, Ж.В. Удовенко.* – К., 2007. – С. 38. **31.** *Орлова О.В.* Цит. работа. – С. 42.